

„EMANCYPACJA” CZŁOWIEKA JAKO PODSTAWA BEZPIECZEŃSTWA ŚWIATOWEGO

Kwestię lokalności i globalności w aspekcie bezpieczeństwa międzynarodowego można rozpatrywać przez pryzmat podmiotów bezpieczeństwa, jak też przez poziomy analizy, tzn. czy skupiamy się głównie na zagadnieniach bezpieczeństwa wewnętrznego państw, bezpieczeństwa narodowego i/lub międzynarodowego (np. danego systemu międzynarodowego). W tej sytuacji próbę odejścia od silnego wpływu „tradycyjnego” rozumienia bezpieczeństwa na gruncie stosunków międzynarodowych, gdzie czynnik „lokalny” często ustępuje w znaczeniu perspektywie międzynarodowej (w postaci systemu międzynarodowego, globalnych sił ekonomicznych lub wpływu światowych mocarstw na instytucje i politykę międzynarodową), stanowi skierowanie uwagi przede wszystkim na człowieka. Pierwszorzędną rolę odgrywa tutaj tzw. szkoła walijska studiów nad bezpieczeństwem z jej holistycznym i humanistycznym podejściem wywodzącym się m.in. z tradycji krytycznej szkoły frankfurckiej¹.

Niniejsze opracowanie nawiązuje do koncepcji Kena Bootha, czołowego przedstawiciela krytycznej teorii bezpieczeństwa, który bezpieczeństwo traktuje jako wartość o charakterze instrumentalnym odnoszonym przede wszystkim do jednostek i grup ludzkich. Zmiany na poziomie globalnym, w tym rozumieniu bezpieczeństwa, wpływają na jednostki i grupy, jak też na możliwości negatywnego oddziaływania i proliferacji zagrożeń. W związku z tym bezpieczeństwo wymaga bardziej holistycznego spojrzenia i stąd należy wykroczyć poza wymiar międzynarodowy wykorzystując perspektywę światową (wychodzącą poza wymiar polityki międzypaństwowej). Innymi słowy bezpieczeństwo światowe odnosi się do struktur i procesów lokalnych oraz globalnych w ramach ludzkiego społeczeństwa.

---

¹ Na temat szkoły frankfurckiej, patrz szerzej (Szahaj, 2008).

KRYTYCZNE STUDIA NAD BEZPIECZEŃSTWEM

Stwierdzenie, że podejście do bezpieczeństwa w stosunkach międzynarodowych uległo poszerzeniu, można uznać obecnie za truizm. Dyskusja, jaka toczy się między zwolennikami wąskiego rozumienia bezpieczeństwa, z wyraźnym podziałem na bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe, a przedstawicielami alternatywnego traktowania bezpieczeństwa, jest zasadniczo niemożliwa do rozstrzygnięcia². Wynika to z faktu, iż podstawowe różnice w podejściach opierają się przede wszystkim na takich kwestiach, jak rozumienie czym jest nauka oraz jaka jest jej rola — tym samym w debacie poruszamy się począwszy od wyborów na poziomie ontologicznym i epistemologicznym (nawet jeśli często niekoniecznie uświadomionych), poprzez metodologię a na stanowisku wobec praktyki bezpieczeństwa skończywszy (Williams, 2008, 1-10). Pomimo wciąż silnej pozycji perspektyw realistycznych, tradycyjnie dominujących w studiach nad bezpieczeństwem, szeroko pojmowane krytyczne studia nad bezpieczeństwem zdobyły trwale miejsce w naukowym krajobrazie badań nad tą tematyką (zauważalne jest to zwłaszcza w Europie)³. Jednocześnie ogromne wewnętrzne zróżnicowanie decyduje o niemożności przedstawienia jakiegokolwiek spójnej, „krytycznej” teorii bezpieczeństwa⁴. Czasami można wręcz odnieść wrażenie, iż ostrze „krytyki” jest w równym, jeśli nie większym stopniu, skierowane nie przeciwko tradycyjnym podejściom, ale wobec innych perspektyw nietradycyjnych (Mutimer, 2010, 84-103).

Najczęściej bezpieczeństwo jest określane jako brak lub nieobecność zagrożeń dla danego podmiotu, przede wszystkim w wymiarze egzystencjalnym, tzn. dla przetrwania. Podejścia krytyczne nie zgadzają się na zawężenie podmiotu bezpieczeństwa wyłącznie do państw i rozpatrywania zagrożeń tylko przez pryzmat militarny. Jak podkreśla Ken Booth, stanowi to pomylenie środka do osiągnięcia celu (bezpieczeństwo narodowe, państwowe) z samym celem, jakim jest bezpieczeństwo ludzi (Booth, 1991a, 319). Wśród przyczyn

---

² Przegląd podejść do bezpieczeństwa w polskiej literaturze można znaleźć w: (Kostecki, 2012), oraz (Kuźniar et al., 2012).

³ Patrz m.in. (Wæver, 2004).

⁴ Można zauważyć szerokie i wąskie ujęcie „krytycznych” studiów nad bezpieczeństwem. Te pierwsze odnoszą się do różnych nurtów postpozytywistycznych, w tym konstruktywizmu, feminizmu, postkolonializmu, poststrukturalizmu, natomiast ujęcie wąskie skupia się przede wszystkim na teorii krytycznej.

dlatego państwo nie może być traktowane jako podstawowy podmiot bezpieczeństwa Booth wymienia jego brak wiarygodności (np. istnienie zbrodniczych reżimów, które należałoby w tej sytuacji traktować jako główny podmiot bezpieczeństwa), nielogiczność (w postaci umiejscowienia w centrum rozważań środka do celu w miejsce samego celu) oraz zróżnicowanie państw uniemożliwiające stworzenie całościowej teorii bezpieczeństwa (Booth, 1991a, 320). Stąd bezpieczeństwo państwa, jakkolwiek istotne i potrzebne, może stanowić jedynie środek dla bezpieczeństwa jednostki ludzkiej, lecz rozpatrywanej poprzez jej społeczną naturę (obiektem dociekań nie jest tutaj człowiek jako odrębna jednostka, lecz człowiek w danym kontekście społecznym, który stanowi o jego prawdziwej istocie). Nie chodzi tutaj jednak wyłącznie o zmianę optyki dotyczącej kwestii prawidłowego (legitymizowanego) obiektu studiów, lecz w ujęciu Bootha i jego krytycznej teorii bezpieczeństwa, chodzi o dekonstrukcję samego pojęcia bezpieczeństwa (Booth, 2007). Jak zaznaczył on, aby odejść od „zmilitaryzowanego” i skoncentrowanego na państwie myślenia o bezpieczeństwie, należy je skierować w stronę „stabilnego” pokoju, m.in. zmieniając podejście do bezpieczeństwa ze statycznego i krótkoterminowego na długofalowe i przyszłościowe, przyjąć perspektywę społeczeństwa światowego, rozpatrywać bezpieczeństwo holistycznie i podkreślać jego polityczny charakter oraz włączyć takie kwestie jak degradacja środowiska i sprawiedliwość społeczna (Booth, 1991b, 336-351).

Należy podkreślić, iż krytyczne studia nad bezpieczeństwem nie stanowią jednej perspektywy i nie ograniczają się wyłącznie do teorii krytycznej, lecz tworzą obszar zajmowany przez tych badaczy, którzy nie są usatysfakcjonowani wąskim sposobem pojmowania bezpieczeństwa. Przywołując stanowisko Keitha Krause’a można wymienić sześć ogólnych twierdzeń mających być wyróżnikami krytycznych studiów nad bezpieczeństwem. Po pierwsze, przyjmuje się, iż podstawowi aktorzy (państwa i nie tylko) są konstrukcjami społecznymi; po drugie, polityczna praktyka konstytuuje tych aktorów; po trzecie, światowa polityka nie jest niezmienna tak samo jak jej struktura nie jest stała, ponieważ one także są społecznie konstruowane; po czwarte, wiedza nie ma charakteru obiektywnego; po piąte, metodologia nauk przyrodniczych nie jest odpowiednia dla nauk społecznych; i ostatnie, celem teorii nie jest wyjaśnianie poprzez tworzenia ogólnych twierdzeń o charakterze przyczynowym, lecz zrozumienie uwzględniające kontekst i praktyczną wiedzę (Krause, 1998, 316-317).

KRYTYCZNA TEORIA BEZPIECZEŃSTWA ŚWIATOWEGO

Teoria krytyczna stanowi główne źródło rozważań szkoły walijskiej i tym samym jest ona podstawą dla wypracowanej w tym ośrodku krytycznej teorii bezpieczeństwa, odrzucającej szerokie podejście na rzecz jednej tradycji mającej doprowadzić do stworzenia spójnej teorii bezpieczeństwa⁵. Niemniej obok szkoły frankfurckiej Booth odwołuje się m.in. do gramscianizmu, marksizmu i podejścia krytycznego w stosunkach międzynarodowych, dodając także elementy studiów nad pokojem, feminizmu oraz socjologii historycznej⁶. Całość została określona przez niego mianem realizmu emancypacyjnego (ang. *emancipatory realism*).

Za podstawowe elementy krytycznej teorii bezpieczeństwa należy uznać następujące założenia (za: Peoples, Vaughan-Williams, 2010, 21): wyzwanie rzucone etatyzmowi (sytuowaniu państwa w centrum studiów nad bezpieczeństwem i traktowaniu go jako głównego aktora i dostarczyciela bezpieczeństwa); pojmowanie bezpieczeństwa jako „koncepcji pochodnej” (ang. *derivative concept*) — twierdzenie polegające na tym, iż zrozumienie bezpieczeństwa odzwierciedla „głębsze założenia na temat natury polityki i roli konfliktu w życiu politycznym” (Wyn Jones, 1999, 166); nadanie centralnej pozycji emancypacji rozumianej jako wyzwolenie ludzi (jednostek i grup) od tych fizycznych i ludzkich ograniczeń, jakie powstrzymują je od tego, co w innej sytuacji by wybrały (Booth, 1991a, 319); ciągła krytyka polegająca na identyfikowaniu zjawisk stwarzających możliwości emancypacyjne a następnie dążenie do ich wzmocnienia (Booth, 2007, 250); ścisły związek teorii i praktyki („zrekonceptualizowane rozumienie bezpieczeństwa i strategii może pomóc w transformacji praktyk świata rzeczywistego”, Wyn Jones, 1999, 167). W związku z tym

---

⁵ Konstruując elementy krytycznej teorii bezpieczeństwa Booth odróżnia ją od innych możliwych źródeł krytycznych studiów nad bezpieczeństwem, do których zalicza feminizm, szkołę kopenhaską, konstruktywizm i poststrukturalizm, i które kolejno odrzuca na podstawie różnych przesłanek (np. szkoła kopenhaska dla Bootha jest „jedynie marginalnie krytyczna” a poststrukturalizm nie stanowi podstawy dla politycznych działań).

⁶ Praca Bootha jest umocowana w tradycji myśli postmarksistowskiej, a w szczególności nawiązuje do szkoły frankfurckiej, choć stara się on przyjąć stanowisko szersze i bardziej eklektyczne, przyjmując za Hannah Arendt podejście nazwane *Perlenfischerei*, czyli „poławianie perel”. Metoda zakłada „wybieranie” perel z różnych źródeł, aby stworzyć „teoretyczny naszyjnik”.

nie zaskakuje stwierdzenie Bootha, iż cała wiedza ma charakter procesu społecznego⁷. Uznaje on zatem, że teoria krytyczna musi odsłaniać uwarunkowania polityczne kryjące się za pozornie neutralną wiedzą. Odsłanianie fałszywych założeń tradycyjnej teorii i polityczny charakter wiedzy dostarczają w tym wypadku podstaw dla zmiany społecznej i tym samym dla postępu. Jednocześnie sprawdzianem dla teorii będzie jej zdolność do upowszechniania emancypacji⁸ (Mutimer, 2010, 93).

Booth wykorzystuje również elementy wywodzone z krytycznej tradycji na gruncie stosunków międzynarodowych podkreślając, że społeczeństwo ludzkie jest swoją własną kreacją. Wynika stąd konkluzja, iż jedynie jeśli społeczeństwo jest własnym tworem, wiedza może służyć jako podstawa społecznej zmiany i otwierać możliwość emancypacji. Równie istotne jest twierdzenie, iż teorie regresywne zdominowały obszar stosunków międzynarodowych (teoria regresywna przemawia w imieniu dominujących sił mając za zadanie podtrzymać ich dominację; krytyczne podejście do stosunków międzynarodowych pokazuje jak teorie głównego nurtu, w tym studia nad bezpieczeństwem, służą temu celowi). Stąd aby przezwyciężyć regresywny charakter światowej polityki, państwo i inne instytucje międzynarodowe muszą zostać otwarte na możliwość zmiany oraz w aspekcie globalnej praktyki bezpieczeństwa — polityka musi kierować się wartościami emancypacyjnymi (Mutimer, 2010, 93-94). Reasumując, Booth proponuje następującą definicję krytycznej teorii bezpieczeństwa: „jest [ona — Ł.F.] zarówno teoretycznym zobowiązaniem, jak i polityczną orientacją skupioną na konstrukcji światowego bezpieczeństwa. Jako teoretyczne zobowiązanie tworzy ramy idei wywodzących się z tradycji krytycznego globalnego teoretyzowania kształtowanego przez dwa wątki: krytyczną teorię społeczną i radykalną teorię stosunków międzynarodowych. Dostarczają one ram służących rekonceptualizacji ontologii, epistemologii i praktyki bezpieczeństwa. Jako polityczna orientacja kieruje się celem zwiększenia światowego bezpieczeństwa poprzez politykę emancypacyjną i sieć wspólnot na wszystkich poziomach, włączając w to potencjalną wspólnotę wszystkich wspólnot — wspólnotę ludzką” (Booth, 2007, 30-31).

Teoria bezpieczeństwa światowego stanowi końcowy efekt wielu lat pracy jakie Ken Booth poświęcił krytycznemu ujęciu bezpieczeństwa, skupiając się w swoich rozważaniach

---

⁷ Wiedza jest produkowana społecznie, a zatem też politycznie i nie ma charakteru neutralnego.

⁸ Wszystkie te cztery elementy wywodzą się z szerokiej tradycji teorii krytycznej w teorii społecznej.

na kryzysie, w jakim ma znajdować się globalne społeczeństwo (pograżające się w głębokich nierównościach, charakteryzujące się niedorozwojem globalnych instytucji politycznych, zagrożeniami dla środowiska naturalnego, itp.). Odpowiedzią na ten kryzys ma być właśnie krytyczna teoria światowego bezpieczeństwa, gdyż tylko emancypacja ma pozwolić na wytworzenie prawdziwego bezpieczeństwa.

EMANCYPACJA I CZŁOWIEK

Mając swoje korzenie w studiach nad pokojem i krytycznym podejściu w teorii stosunków międzynarodowych, powiązanie bezpieczeństwa z emancypacją łączy krytyczne studia nad bezpieczeństwem (w wydaniu szkoły walijskiej) z szerszą tradycją teorii krytycznej wraz z elementami myśli marksistowskiej. Zwolennicy tego podejścia stwierdzają, iż materialna egzystencja ludzka powinna znajdować się w centrum badań nad bezpieczeństwem, czyli że bezpieczeństwo powinno być powiązane z rzeczywistym bezpieczeństwem światowym ludzi. Stąd w swoim krytycznym wydaniu studia nad bezpieczeństwem powinny dążyć do naświetlenia szerokiego zakresu ograniczeń ludzkiego życia, jakie istnieją w wielu częściach świata oraz przeciwstawiać się tym formom wiedzy oraz praktyki bezpieczeństwa, które podtrzymują te ograniczenia. Ken Booth wprost stwierdza, iż: „Bezpieczeństwo oznacza nieobecność zagrożeń. Emancypacja to wyzwolenie ludzi (jednostek i grup) od tych fizycznych i ludzkich ograniczeń, jakie powstrzymują je od tego, co mając wolny wybór, wybrałyby. Wojna oraz jej groźba jest jednym z takich ograniczeń, obok biedy, braku edukacji, politycznych prześladowań, itd. Bezpieczeństwo i emancypacja są dwoma stronami tej samej monety. Emancypacja, nie potęga lub porządek, tworzy prawdziwe bezpieczeństwo. Emancypacja, teoretycznie, jest bezpieczeństwem” (Booth, 1991a, s. 319). Booth traktuje emancypację jako instrument służący do identyfikowania i zmagania się z opresyjnymi strukturami władzy, przy jednoczesnym tworzeniu jej nowych struktur, które obiecują zwiększać ludzki potencjał. Bierzemy tutaj również pod uwagę fakt, iż sama emancypacja w nieunikniony sposób stwarza także nowe ograniczenia i dlatego musi być ona w sposób ciągle osadzona w kontekście, wobec ciągłych zmian światowych uwarunkowań. Stąd Booth mówi o politykach emancypacyjnych, aby uniknąć wrażenia statyczności, i o procesie — „emancypacja nie jest stanem obecnym; jest warunkiem który się stanie” (Butler, 2011, 28-30).

Booth stwierdza, iż jeśli poszerzymy agendę bezpieczeństwa włączając w nią np. kwestie biedy i edukacji, wtedy z konieczności odnosimy się do zagadnienia dobrobytu i rozwoju społeczeństw. Ludzie będą czuli się bezpieczni nie tylko dzięki ochronie przed militarnym zagrożeniem, lecz również dzięki ochronie od zagrożeń, jakie stwarzają: bieda, choroby, degradacja środowiska naturalnego, itp. Stąd postulat, aby badać bezpieczeństwo w celu dowiedzenia się więcej na temat tego, jak jednostki mogą zwiększyć swoją wolność od zagrożeń. Im bardziej ludzie są bezpieczni od zagrożeń związanych z wojną, biedą i opresją, tym bardziej będą wyemancypowani i odwrotnie. Zatem bezpieczeństwo nie tylko dotyczy wyłącznie przetrwania — Booth stwierdza, iż przetrwanie oznacza jedynie pozostanie *przy życiu*, a bezpieczeństwo oznacza *życie* — czyli jest to tzw. przetrwanie plus, tzn. bezpieczeństwo pozwala jednostkom i grupom stworzyć warunki życia wykraczające poza czysto fizyczną egzystencję (Booth, 2007, 106-107). Stąd przetrwanie będzie po prostu kontynuacją istnienia w warunkach, gdzie życie jest zagrożone, natomiast bezpieczeństwo to prawdziwa nieobecność zagrożeń i w konsekwencji maksymalizacja nie tylko jednostkowych możliwości przeżycia, ale także wyborów dotyczących tego życia (Peoples, Vaughan-Williams, 2010, 24-25).

Teoria światowego bezpieczeństwa ma pozwolić na lepsze zrozumienie tego jak bezpieczeństwo jest rozumiane i interpretowane oraz z drugiej strony promować bezpieczeństwo opierające się na zasadzie wzajemności, realizując postulat „wynalezienia” bardziej otwartej ludzkości. Poprzez wzajemne bezpieczeństwo światowe Booth rozumie „struktury i procesy w ramach ludzkiej społeczności, lokalnie i globalnie, które pracują na rzecz redukcji zagrożeń i ryzyk determinujących życie jednostkowo i grupowo”. Znaczenie wzajemności zakłada, iż „im większy poziom bezpieczeństwa, w tym większym stopniu jednostki i grupy (w tym ludzka społeczność jako całość) mogą cieszyć się egzystencją wykraczającą poza czysto zwierzęcą i instynktowną walkę o przetrwanie” (Booth za: Butler, 2011, 10).

Ponieważ emancypacja odnosi się do przewyższania ograniczeń dotyczących ludzi na całym świecie, istotne jest dostrzeżenie prawdziwego obrazu tego „świata” fałszowanego przez „kontrolę rzeczywistości” sprawowaną m.in. przez rządy i korporacje. Stąd podstawą dla emancypacyjnego realizmu jest podejście rozpoczynające się od krytyki, lecz zakończone rekonstrukcją rzeczywistości. Służą temu postulaty promowania równości,

humanizowania globalizacji i „wynalezienia” ludzkości (ang. *inventing humanity*), stawiające w centrum jednostkę ludzką.

Promowanie równości dotyka przede wszystkim zagadnienia redukcji „nieusprawiedliwionych nierówności” (np. biedy, czemu mają służyć takie działania jak akcja *fair trade*) (Booth, 2007, 350-351) oraz zapewnienia „egalitarnych możliwości” funkcjonowania człowieka dotyczących m.in. długości życia (np. zdrowie), możliwości uczestniczenia w życiu publicznym (np. wolność poglądów), szansie działania jako pełnoprawny członek społeczeństwa (np. wolność poruszania się) i prawo do prywatności (np. wolność zawierania związków) (Booth, 2007, 351). Nierówności są związane z globalizacją i narodowymi politykami uczestnictwa w globalnej gospodarce. Stąd jeśli ład ekonomiczny (czyli globalizacja) nie ulegnie humanizacji, wtedy równość ludzi będzie jedynie pozbawionym znaczenia sloganem kryjącym rzeczywisty jej brak. Booth rozróżnia tutaj globalizację będącą *de facto* synonimem neoliberalizmu i amerykańskiej dominacji, traktując ją jako projekt polityczno-ekonomiczny odnoszący się do przyspieszenia i triumfu zintegrowanego globalnego systemu będącego pod wpływem kapitalizmu w ostatnim ćwierćwieczu XX wieku. Natomiast globalizacja rozumiana jako proces techniczno-kulturowy przejawia się poprzez kurczącą się przestrzeń i czas w wyniku komunikacyjnej rewolucji (Booth, 2007, 361-362). Wyzwaniem dla krytycznej teorii bezpieczeństwa jest zatem określenie formy, jaką przyjmie globalizacja, która niesie pozytywne i negatywne konsekwencje w różnych sferach — militarnej, politycznej, społecznej, środowiskowej i ekonomicznej (Booth, 2007, 365-367). Mamy tutaj do czynienia ze skomplikowanymi relacjami między projektem i procesem globalizacji wpływającymi na bezpieczeństwo a gdzie sam człowiek często znika z obszaru rozważań zastępowany przez odhumanizowane „krajobrazy globalizacji”. Siłą rzeczy w centrum krytycznej teorii bezpieczeństwa znajdują się prawa człowieka, informujące o tym „co oznacza w danym punkcie historii być człowiekiem”. Są one częścią zadania „odkrycia ludzkości” będącego synonimem emancypacji. Prawa człowieka są w centrum emancypacji i zadanie ich promowania jest konsekwencją rozumowania, iż to one czynią nas ludźmi (Booth, 2007, 382). Prawa człowieka stają się przez to elementem konstytuującym człowieka niezależnie od rasy, wyznania czy kultury. Jednocześnie prawa człowieka są znakiem czasu i produktem ludzkich społeczeństw (Booth, 2007, 386).

PODSUMOWANIE

Niewątpliwie podejście Kena Bootha stanowi radykalne odejście od klasycznego ujmowania bezpieczeństwa i nawet jeśli sposób przejścia od teorii do praktyki pozostaje nie do końca jasno przedstawiony (z otwartym pytaniem, czy jest to w ogóle możliwe) to wprowadza do dyskursu istotny element etyczny. Krytyczna teoria bezpieczeństwa stara się przezwyciężyć dychotomiczny podział bezpieczeństwa na narodowe i międzynarodowe oraz przede wszystkim skupić się na podstawowym w jej rozumieniu podmiocie bezpieczeństwa — jednostce ludzkiej. Ma to być podstawą dla holistycznej i głęboko humanistycznej rekonceptualizacji bezpieczeństwa, gdzie na zjawiska globalne można oddziaływać lokalnie a wartości zawarte w pojęciu emancypacja mają mieć wymiar ogólnoswiatowy i wpływać na poziom lokalny — na każdym z tych poziomów obnażając ograniczenia przejawiające się w przyjętej i dominującej w danym kontekście wiedzy oraz w praktyce manipulującej rzeczywistością na rzecz zachowania *status quo*. W ten sposób można by stwierdzić, iż postulat dążenia do stworzenia „prawdziwego” bezpieczeństwa światowego nie opiera się na prostym przeciwstawieniu globalności i lokalności; w rzeczywistości globalność będzie zawierać się w lokalności i odwrotnie. Jednocześnie jednowymiarowa globalizacja ekonomiczna będzie źródłem zagrożeń dla ludzi, lecz tak samo lokalne siły przeciwstawiające się globalizacji mogą oznaczać opresję dla jednostki. Globalność i lokalność w wymiarze polityk emancypacyjnych zależne są od kontekstu — będą sprzyjać emancypacji lub opresji jednostki ludzkiej.

Literatura:

- Booth, Ken; 1991a, Security and Emancipation, w: Review of International Studies, Vol. 17, ss. 313-326
- Booth, Ken; 1991b, War, Security and Strategy: Towards a Doctrine for Stable Peace, w: K. Booth, Ken (red.), New Thinking About Strategy and International Security, London: Harper Collins Academic
- Booth, Ken; 2007, Theory of World Security, Cambridge: Cambridge University Press
- Butler, Karina Z.; 2011, A Critical Humanitarian Intervention Approach, New York-Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Kostecki, Wojciech; 2012, Strach i potęga. Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku, Warszawa: Wydawnictwo Poltext
- Krause, Keith; 1998, Critical Theory and Security Studies: The Research Programme of “Critical Security Studies”, w: Cooperation and Conflict, Vol. 33, No. 3, ss. 298-333

- Kuźniar, Roman et al.; 2012, *Bezpieczeństwo międzynarodowe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
- Mutimer, David; 2010, *Critical Security Studies: A Schismatic History*, w: Collins, Alan, *Contemporary Security Studies*, Oxford-New York: Oxford University Press
- Peoples, Columba i Vaughan-Williams, Nick; 2010, *Critical Security Studies. An introduction*, London-New York: Routledge
- Szahaj, Andrzej; 2008, *Teoria krytyczna szkoły frankfurckiej*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne
- Wæver, Ole; 2004, *Aberystwyth, Paris, Copenhagen. New ‘Schools’ in Security Theory and their Origins between Core and Periphery*; w: Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association, Montreal, March 17-20
- Williams, Paul D. (red.); 2008, *Security Studies. An Introduction*, London-New York: Routledge
- Wyn Jones, Richard; 1999, *Security, Strategy, and Critical Theory*, Boulder-London: Lynne Rienner Publishers